

Написане мишається

Дмитро Єсипенко

УДК 929:821.161.2

У ПОШУКАХ СПРАВЕДЛИВОСТІ: АРХІВНІ СВДЧЕННЯ ПРО ЗВІЛЬНЕННЯ БОРИСА ГРІНЧЕНКА ІЗ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ УПРАВИ

Стаття висвітлює контроверсійний епізод із біографії письменника, показовий у контексті українського історико-культурного процесу межі XIX і XX ст. Подано характеристику взаємин секретаря (Бориса Грінченка) і голови Чернігівського земства (Федора Уманця). Окреслено роль останнього у звільненні секретаря з посади, а також інтерпретацію події сучасниками та біографами Грінченка. Уперше публікуються архівні матеріали, що розкривають маловідомі подробиці роботи письменника в земстві: тексти постанови про звільнення, невіголошеної промови Грінченка, листів Грінченків.

Ключові слова: професійний письменник, земський гласний, ревізійна комісія, Марія Грінченко, Ілля Шраг, Музей українських старожитностей ім. В. В. Тарновського, Чернігів кінця XIX ст.

Dmytro Yesypenko. Looking for justice: archival evidence about Borys Hrinchenko's dismissal from Chernihiv gubernia local council

The article considers controversial episode of the writer's biography, which is significant for the context of Ukrainian historical and cultural process of the late 19th – early 20th centuries. It describes relations of Borys Hrinchenko as a secretary and Fedir Umanets as a chairman of Chernihiv gubernia zemstvo (local council) and defines Umanets's role in dismissal. It also shows the interpretation of the episode by Hrinchenko's contemporaries and biographers. The archival materials, revealing little-known details of writer's work in zemstvo, texts of the dismissal resolution, Hrinchenko's not delivered speech and his letters are published for the first time.

Key words: professional writer, zems'kyi hlasnyi (deputy of local council), revision commission, Mariya Hrinchenko, Ilyia Shrag, Vasyl Tarnovskyi Museum of Ukrainian antiquities, Chernihiv in the late 19th century.

Ще задовго до грудня 1899 р., коли сталася визначальна переміна в житті письменника, він не мав особливих ілюзій щодо тривкості свого становища в земстві. Як “неблагонадежный элемент” на початку 1896 р. Грінченко побоювався, що наслідком зміни складу управи “може бути те, що доведеться тікати з Чернігова <...> тепер усі бояться, що нова слухатиметься адміністрації та повигонить усіх “козлищ” [5]. Утім, як зазначала дружина письменника, “зміна ліберального голови земської управи на консервативного для української справи нічим не позначилася. Бо коли бувала в земстві вільна посада і Шраг¹ або Грінченко прохали її для своїх кандидатів, то і ліберал Хижняков², і консерватор Уманець³ не відмовляли їм. Так саме обидва вони згоджувались на друкування в “Земском сборнике” етнографічних матеріалів та розвідок на українські теми⁴. Та ще як Грінченко подбав про те, щоб у

¹ Ілля Шраг, гласний Чернігівської губерньської управи, багаторічний лідер української громади в Чернігові. Завдяки його сприянню в січні 1894 р. Б. Грінченко обійняв посаду діловода у земстві [2, 465].

² Василь Хижняков, голова Чернігівської губерньської земської управи в 1886–1896 рр.

³ Федір Уманець обійняв посаду в січні 1896 р., переобраний у лютому 1899 р.

⁴ Б. Грінченко дописував до “Земского сборника Черниговской губернии” в 1894 – 1901 рр. Особливого розголосу набули підготовані ним три випуски “Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседних с ней губерниях”, видані окремими додатками у 1895 – 1899 рр. [18; 24].

земській книгарні були й українські книжки, то Уманець того не боронив” [2, 473].

Голова Чернігівського губернського земства Федір Уманець відіграв у справі звільнення контрверсійну роль. Зі спогадів Марії Грінченко він постає у світлі “консерватора-конституціоналіста, великого англомана, автора цікавої монографії “Гетман Мазепа” <...>. До українського національного питання він не був ворожий, не вважав за “узость” бажання українців розвивати свою культуру і навіть висловлювався проти утисків урядових. Але казав, що може це неекономно – витратити силу на вироблення своєї культури тоді, як можна пристати до виробленої вже московської” [2, 472–473].

Здавалось би, безпроблемне співробітництво діловода (а згодом секретаря) і голови управи обірвалося несподівано. Формальною підставою для звільнення були нібито незадовільне виконання службових обов’язків і грубість у поведженні з колегами. Що це був лише привід, доводить формулювання постанови про звільнення від 18 грудня¹. У ній Уманець наголосив на тому, що діяльність Грінченка була корисною для земства, а його самого визнав за людину чесну й сумлінну. Прикметно, що ухвалу про звільнення було виголошено за відсутності (через хворобу) самого секретаря [13].

Розірвання співпраці можна вважати наслідком принципової позиції письменника щодо окремих питань, зокрема справи народної освіти. Його дружина пригадувала “виступ на земському зібранні проти друкування в “Земск[ом] сборн[ике]” етнографічних матеріалів. Гостро говорилося про те, що в угоду Грінченкові земство витрачає народні гроші на друкування “каких-то глупых сказок” [2, 473]. Сам Грінченко пізніше пояснював ситуацію так: “у декабрі р[оку] 1899-го через інтриги і всякого сорта “заходи” реакційної і українофобської групи гласних, я мусив покинути цю посаду”, також він відзначав “величезну безхарактерність і необачність тодішнього председателя управи” [3].

Скаргу колишнього секретаря на обставини звільнення було вирішено навіть не заслуховувати на губернських зборах (лише шестеро земців висловилися за те, аби надати йому таке право; серед них не виявилось Олександра Русова, на підтримку якого розраховував Грінченко) [13]. Не допомогло клопотання гласного Іллі Шрага, який також обурювався непослідовністю Уманця [19]. Красномовним є факт призначення Грінченкові після звільнення грошової винагороди за службу. Вказавши на непослідовність такої політики, він принципово відмовився від запропонованих коштів.

Не можна сказати, що звільнення стало цілковитою несподіванкою чи глибоко вразило письменника. Він і раніше зв’язався колезі, Михайлові Коцюбинському, що нецікава та монотонна праця пригнічувала його творчі прагнення: “В управі... нудно... нудно... нудно... Кожен папер з канцелярського погляду уважно виправляється, часто папер один переписується 4, 5, 6 разів!” [30, 74]. Під час проведення земських “собраний”² доводилося працювати особливо інтенсивно, нерідко засиджуватися на службі до ночі: “Роботи до 12 або й до години ночі. Ледві встигаєш пообідати” [6; 38, 161].

На початку грудня 1899 р. розпорядженням управи його фактично позбавили можливості контролювати хід справ у канцелярському відділі, що входило в обов’язки секретаря. Грінченко твердив, що й сам планував “кидати сю посаду саме через те, що вона не давала мені нічого свого робити” [4]. Письменникові бракувало не лише часу на бажану працю, а й душевного спокою. Тому декілька разів просив голову управи перевести його знову на посаду діловода

¹ Тут і далі дати подано за старим стилем.

² Чергові земські губернські збори (“собрания”) скликалися не пізніше грудня і тривали 20 днів [29].

або взагалі увільнити зі служби в управі й давати роботу додому. Уманець обіцяв призначити Грінченка консерватором (зберігачем) у музеї українських старожитностей¹ і дозволити виконувати доручення земства вдома – за умови, що той обійматиме посаду секретаря принаймні до кінця земських зборів [11; 12].

Тим абсурднішим було рішення голови управи про звільнення. Марію Грінченко особливо обурювало те, що необізнані з контекстом ситуації земці склали враження про особисту прихильність Уманця, завдяки якій, мовляв, секретар так довго протримався на посаді. І справді, гласний Петро Дорошенко щиро вважав, що без заступництва голови управи Грінченка би “давно “з’їли” за українофільство і за гостру вдачу” [17].

Сучасники письменника не оминули увагою його звільнення, однак їхня інтерпретація цього епізоду та, зокрема, ролі Уманця суттєво відрізняється. Через 20 років після згаданих подій у своїх спогадах “Кедр Ливана” Микола Чернявський назвав головними винуватцями “темні сили” земства на чолі з гласним Котляревським², твердячи навіть, що Голова управи сам був готовий звільнитися: “Тоді Борис Дмитрович, морально задоволений таким вчинком старої й незабезпеченої нічим людини, прохає його не робити цього, а сам подається в відставку” [37, 4].

Натомість І. Шраг (як виглядає, найактивніший захисник Грінченка) у листі до М. Грушевського оцінював участь земського очільника значно критичніше: “Інцидент з Грінченком мабуть вже Вам відомий; через особисті відносини до нього деякі члени рев[ізіної] ком[ісії] почали вимагати від Уманця, щоб він його увільнив. Уманець тримав себе у сій справі як дурень, і написавши усяких компліментів до Грінченка, висловивши на земсь[ких] зборах, що він вважає його діяльність вельми корисною для земства, а його – за особу талановиту, працювиту і т[аке] ін[ше], все ж таки увільнив його з посади секретаря. Далі він сам побачив, що зробив чортзна-що, і почав пропонувати Грінченкові усякі інші посади і праці, але той зрікся, і згодився тільки упорядкувати музей Тарновського, але грошей за цю працю теж зрікся.

Поки що він у Чернігові, видає “Етн[ографические] мат[ериалы]”, пише статті у Земсь[кий] збір[ик] і за се дістає плату з редакції збірника” [26, 26-27]. Важливими видаються міркування Шрага про особистий конфлікт Грінченка з гласними, зокрема членами ревізійної комісії³. Упертий, із загостреним почуттям справедливості та власної гідності, він болісно сприймав зверхнє ставлення до нижчих канцелярських чинів, яке безумовно побутувало в управі. “<...> Гласні чернігівського губ[ернського] земства поводитися з земськими “служачими” як високе “начальство” з маленькими “подчиненними”; і цікаво, і комічно було бачити, як той самий панок, що сипав уранці на зборах ліберальними фразами, згорда “соизволял” кидати фразу – питання або наказ якому “делопроизводителю”, – пригадував письменник [2, 477].

¹ Музей дістав ім’я власника колекції Василя Тарновського (молодшого).

² Микола Котляревський, член ревізійної комісії від Борзенського повіту, на засіданні земських зборів порушив питання про безвідповідальне ставлення секретаря до виконання своїх обов’язків [25, 32].

³ Постанова про звільнення розпочинається формулою Уманця “Поставленный в необходимость выбирать между Ревизионной комиссией Черниговского губернского земского собрания и секретарем управы Б. Д. Гринченко, считая себя обязанным предоставить комиссии полную свободу действий...” [36, арк. 1]. Комісія гостро розкритикувала діяльність не лише секретаря, а й голови та інших співробітників управи, закидаючи нецільове використання коштів (передовсім на відрядження) та безлад у веденні документації (див.: “Доклад ревизионной комиссии губернского земскому собранию XXXV сессии” [22, 1-8]). Уманець був змушений відповісти на зауваження (див.: “Объяснения председателя Черниговской губернской земской управы по поводу доклада ревизионной комиссии земскому собранию сессии 1899 года” [22, 9-37]). Як зауважує дослідник історії Чернігівського земства Олександр Рахно, голова “зміг певною мірою виправдатися перед ревізійною комісією, однак втратив підтримку більшості губернських гласних” [34, 235].

Як занотував через роки Микола Плевако, Грінченковим опонентам найбільше не подобалась його самостійність, відсутність підлабузництва, прямота: мовляв, “якийсь то секретар сміє...” [32]. М. Грінченко зазначала, що її чоловік мав необережність налаштувати проти себе позірних “лібералів” земства: “Бо ж він, напр[иклад], смів думати, що такий вельми ліберальний вчинок, як заснування в Чернігові московського комітету грамотности имени Шевченка¹ (та ще й по новому уставу) буде Шевченкові ганьбою, а не пошаною”. Обурена непослідовністю Уманця, вона іронічно зауважувала: “<...> Він, бідолаха, дуже налякався тієї орди, що на його насила і з переляку зробив подлость” [2, 486; 12].

Грінченко відмовився обійняти посаду в музеї, однак погодився впорядковувати його матеріали, щоб укласти каталог. Умови співпраці полягали в її безоплатності та можливості припинити в будь-який момент [23, 11-12]. Разом із дружиною вони взялися за цю роботу, бо усвідомлювали: на мізерну оплату, асигновану на посаду завідувача музею, не знайдеться відповідної за кваліфікацією людини. Утім Грінченко вбачав і певну користь від цієї практики, бо послуговувався матеріалами колекції у своїй етнографічній та публіцистичній діяльності [33, 64].

М. Грінченко не без підстав уважала літературні заробітки надто ненадійною справою [13]. Зрозуміло, що її чоловіка також неабияк непокоїло питання утримання сім'ї без службового окладу. Водночас він звільнився для діяльності, яка повніше відповідала уявленню про власне призначення. “Мое же честолюбие не в том, чтобы получать значительный оклад и именоваться секретарем губернской управы. У меня есть цель более высокая и более достойная человеческого я. Для достижения же этой цели я должен сохранять свободную возможно большую часть своего времени и своих сил умственных и физических”, – окреслював Грінченко свої пріоритети в листі до батьків [28, 39]. Він не хотів “зникнути” для української літератури через брак можливості вільної – поза службою та додатковими підробітками – діяльності.

З огляду на це, а також ураховуючи несприятливий для здоров'я дружини клімат, письменник відмовився від пропозиції працевлаштування в Петербурзі, про яке клопоталися Петро Стебницький та Ілля Шраг. Критично оцінював він і перспективи роботи в Новоросійську, Ростові та Одесі [7; 15]. Доброзичливі, хоч і недалекоглядні поради щодо можливостей заробітної діяльності (стати видавцем чи редактором “Киевской старины” або ж іншого періодичного видання органу, жити з видання україномовних книжок тощо) висловлював Іван Липа [14]. Особливо авантюризм мало виглядати в очах письменника запрошення М. Кропивницького “скоштувати циганського хліба” – стати помічником керівника театральної трупи [27, 20].

Творчій праці, яка досі була можливою лише у вільні від основної (посадової) роботи години, після звільнення Грінченко був готовий присвятити весь час і сили. Він вирішив стати одним із перших професійних українських літераторів.

Джерельну базу для студій чернігівського побуту письменника, епізоду його звільнення із земства становлять, зокрема, спогади М. Грінченко та Аркадія Верзілова, листи Б. Грінченка до Ф. Уманця (друковані в періодиці), мемуари М. Чернявського “Кедр Ливана” (вийшли 1920 р.), а також стенограми засідань земських зборів [2; 28; 35; 37]. Безумовний інтерес у контексті проблематики мають і неопубліковані тексти: скажімо, досі оприлюднено лише незначну частину листування М. Грінченко з І. Липою [31]. Увазі читачів пропонуємо декілька архівних матеріалів, що доповнюють уявлення про обставини важливої зміни в житті письменника. Це тексти постанови голови Чернігівської

¹Тут і далі підкресленням передано авторські підкреслення в неопублікованих листах і курсиви в публікаціях.

губернської управи про звільнення її секретаря, невіголошеної промови Грінченка, його листів до Чернігівського губернського земства, а також листа М. Грінченка до Уманця. Усі архівні одиниці зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України.

Тексти унормовано згідно з вимогами орфографії та пунктуації сучасної російської мови. У чорнових (усі, крім постанови Уманця) текстах відображено значніші авторські правки тексту¹.

1. Постанова Голови Чернігівської губернської земської управи Федора Уманця. 18 грудня 1899 р.

Копия

В Черниговскую губернскую земскую управу.

Поставленный в необходимость выбирать между ревизионной комиссией Черниговского губернского земского собрания и секретарем управы Б. Д. Гринченко, считая себя обязанным предоставить комиссии полную свободу действий, хотя я и нахожу службу г[осподина] Гринченко вполне полезной для земства, а его самого, зная за человека в высшей степени честного и добросовестного, увольняю его от должности секретаря, о чем и довожу до сведения губернской управы.

Исполнение обязанностей секретаря временно поручается делопроизводителю III стола В. М. Гаврилову.

Председатель управы Уманец.

Управа постановила: заявление председателя принять к сведению

Лашкевич,

Члены В. Вронский,

Булашевич

С подлинным верно:

председатель управы

и[сполняющий] д[олжность] секретаря В. Гаврилов [36].

2. Текст промови Бориса Грінченка перед Чернігівськими губернськими земськими зборами. [18–19 грудня 1899 р.]²

Б. Д. Гринченко.

Благодарю собрание за предоставленную мне возможность³ высказаться пред ним. Прежде всего я должен предупредить, что, выступая со своим разъяснением, я не преследую никакой материальной цели⁴: я не ищу от Черниговского земства ни должности, ни какого-либо вознаграждения за потерянную службу, – я желаю лишь одного: выяснения истины.

В 1897 г. г[осподин] председатель управы предложил мне, тогда делопроизводителю, занять должность секретаря. Я отказался. В 1898 г.⁵ эта должность опять оказалась вакантною. Уступая настояниям г[осподина] председателя и принимая во внимание, что управа осталась без секретаря как раз в разгар⁶ земского собрания, я принял эту должность, несмотря на все свое нежелание.

С начала 1899 г. я просил г[осподина] председателя управы переместить меня на одну из должностей канцелярии, когда она окажется вакантною. Так как она таковою не оказалась, то летом н[ынешнего] г[ода] я предупредил г[осподина]

¹ Як зауважував Сергій Бонді, чернетка створюється “для себе” й фіксує процес роботи (а не результат, як біловий текст) [1, 223, 227]. Тому особливо важливо адекватно відобразити “творчий рух” думки авторів.

² На берегах авторська нотатка: “Цю промову я мав сказати до “Черниговского губернского земского собрания” 1899 р., якби воно дало мені слово; але воно цього не зробило. Б[орис] Г[рінченко]” [10, арк. 1]. Текст написано після постанови про звільнення для виголошення на засіданні управи 19 грудня [19].

³ Далі закреслено “разъяснить”.

⁴ Далі закреслено “мне не нужно”.

⁵ Далі закреслено “во время очередной сессии собрания, г. предсе”.

⁶ Далі закреслено “очередного”.

председателя, что я совершенно оставляю службу в канцелярии управы. Просьбу уволить меня я повторял еще два раза, но г[осподин] председатель очень настаивал на том, чтобы я пробыл очередное настоящее собрание и после того уже ушел со службы. Я должен был согласиться на это, между прочим, и потому, что я просил г[осподина] п[редседате]ля дать мне, после оставления мною службы, какую-либо работу на дому (напр[имер], составление свода постановлений зем[ского] собрания)¹, а г[осподин] п[редседате]ль обусловил получение этой работы моим пребыванием² в должности секретаря до указанного им срока³. Наконец⁴, в половине ноября н[ынешнего] г[ода], я хотел подать прошение об увольнении меня со службы с обязательством с моей стороны пробыть время собрания, но г[осподин] председатель прошения такого от меня принять не пожелал. Я остался⁵, но лишь до конца настоящего собрания⁶.

Совершенной поэтому неожиданностью было для меня вчерашнее заявление, сделанное г[осподином] председателем г[убернской] управы, что я увольняюсь от должности по требованию ревизионной комиссии собрания⁷.

Причины выставлено было три:

1. Грубое мое будто бы обращение с членами ревиз[ионной] комиссии. Не зная за собою ничего подобного, – я прошу назвать мне факты, – тогда я дам свое разъяснение.

2. Несвоевременность изготовления докладов собранию. Этот мотив был бы справедлив, если бы я составлял все доклады собранию. Но⁸ изготовление их управа поручает делопроизводителям, сама их редактирует и подписывает. Если делопроизводители или управа запоздали с приготовлением докладов, то я в этом виновен меньше всего. Готовые и сданные мне доклады я сдавал немедленно комиссии собрания.

3. Бездеятельность моя по должности⁹. Г[осподин] председатель управы этот пункт отрицал, и наоборот выражался самым категорическим образом по поводу своего довольства моей работой. Перемещение меня на высшую должность указывало на удовлетворительность моей работы как делопроизводителя. В течении шестилетней моей службы Черниговскому г[убернскому] земству я ежегодно получал награды по службе, в 1899 г. я получил таковую награду как секретарь от настоящего состава управы. До вчерашнего дня управа не сделала мне ни малейшего замечания по поводу того, что я вообще¹⁰ неудовлетворительно исполняю свои обязанности.

Согласно постановлению собрания сессии 1892 г. на обязанности моей лежало:

а) ежедневное вскрытие почты, распределение ее по отделениям и доклад о ней управе – это занимало ежедневно около полутора часа;

б) общее наблюдение за ходом делопроизводства¹¹ канцелярии; исполнение различных поручений управы, обращенные к тому или иному отделению;

в) ревизия делопроизводства. Расходится с истиной¹² заявление ревиз[ионной] комиссии, что результаты этой ревизии не докладывались управе: управа нашла ненужным представление мною письменного доклада, но я каждый раз, окончив

¹ Далі закреслено “и так как”.

² Далі закреслено “на службе”.

³ Далі закреслено “то я должен был согласиться”.

⁴ Далі закреслено “в пятый раз”.

⁵ Далі закреслено “до конца”.

⁶ Далі закреслено “, чтобы не ставить управы в необходимость подыскивать ставить назначать на должность нового человека в сильно рабочее время.”

Из этого ясно насколько я желал оставаться в должности секретаря”.

⁷ Далі закреслено “Так как последняя заявила”.

⁸ Далі закреслено “изготавливают их делопроизводители и управа”.

⁹ Далі закреслено “как секретаря. Прежде всего я должен”.

¹⁰ Далі закреслено “плохо”.

¹¹ Далі закреслено “канцелярии управы”.

¹² Було “Совершенно неверно”.

ревизию данного стола, делал об этом подробный словесный доклад наличному составу управы, руководствуясь своими заметками. Г[осподин] член р[евизионной] комиссии, запрашивавший¹ меня об этом², не выслушал моих по этому поводу разъяснений³, а взял к себе первую попавшуюся мою запись, из кот[орой] он ничего не мог понять, т[ак] к[ак] она заключала⁴ ряд заметок, понятных лишь мне, но послуживших мне указателем для подробного словесного доклада.

По поводу моих докладов делались журнальные пост[ановления] управы, – например) о введении счетных книг по отделениям, о непоручении временно приглашенным лицам, работавшим над материалами для страх[ового] счета, иных работ, которые лишь отвлекали их от прямого дела и прочее);

г) Наблюдение за работами временно приглашенных лиц, кот[орые] все состоят в отделении секретаря;

д) Ведение девяти текущих “дел”;

е) Составление отчетов собранию по отделам: канцелярии, библиотеки и архива, т[ак] к[ак] регистратура, библиотека и архив находились под моим непосредственным наблюдением.

з)⁵ Составление перечня докладов собранию, писание некоторых спешных докладов собранию и руководство всей канцел[ярской] частью во время сессии собрания;

ж) Наблюдение за составлением и печатанием отчета (т[ак] н[азываемого] хозяйственного) управы собранию;

и) Печатание секретарских журналов собранию⁶. В офиц[иальный] текст журналов двух последн[их] сессий⁷ вставлены мною в соответствующие места все доклады, рассмотренные собранием, с заключениями комиссий, но не целиком (что нетрудно), а в сжатом изложении. В XXXIII сессию собрания эти “приложения”, напечатанные полностью, представляли из себя два тома почти в 140 печ[атных] листов или в 2196 страниц, в XXXIV сессию они были бы значительно больше, если бы были напечатаны целиком. Всю эту массу материала приходится прочесть и изложить в сжатом виде, чтобы она составила книгу не в 140, а в 20–30 печатных листов⁸, которую нужно спешно напечатать, т[о] е[сть] прокорректировать.

Не буду говорить о более мелких печатных работах, поручавшихся мне; но вот две особые работы, сделанные мною.

По постановлению управы я привел в порядок библиотеку управы, составляющую не менее 13 тысяч томов (9380 томов книг, 757 годов периодических изданий и 13 карт и планов). Под моим наблюдением⁹ написана была для каждой книги карточка, затем каждая карточка была мною прочтена и все эти тысячи карточек распределены были мною систематически по отделам¹⁰, и так составлен систематический и алфавитный каталог¹¹. Кому приходилось работать над библиотекой, тот знает, что это значит.

С 12 сентября до конца октября н[ынешнего] г[ода] я по поручению управы составил опись музею Тарновского: подобрал по печатному каталогу 3021 предмет¹², занумеровал каждый и поставил на место, а для остальных, не

¹ Далі закреслено “у”.

² Далі закреслено “даже не потрудился”.

³ Далі закреслено “не взглянул на мои заметки”.

⁴ Далі закреслено “лишь”.

⁵ Так у автографі, за попереднім авторським задумом, цей пункт титулувався як “ж”, наступний – літеру “з”.

⁶ Далі закреслено “В эти журналы двух последних сессий включены”.

⁷ Далі закреслено “включены все доклады”.

⁸ Далі закреслено “Не буду говорить”.

⁹ Далі закреслено “составлен был каталог карт”.

¹⁰ Далі закреслено “а затем”.

¹¹ За даними звіту, уміщеного в “Земском сборнике”, секретар управы, а також двоє запрошених співробітників упорядкували 9393 томи. Як зазначав Грінченко, “приходилось сразу сделать работу, которая должна была бы делаться понемногу в течении более двух десятков лет”. Тривалість виконання завдання склала 4,5 місяці [20, 84–87].

¹² Далі закреслено “находив”.

внесенных¹ в каталог, составил дополнительные описи², нумеруя и упорядочивая предметы по описи. Всего таким образом упорядочено мною 7876 предметов музея³.

Беря канцелярский год – от собрания до собрания, от⁴ 1 ноября по 1 ноября, я скажу: подготовка к собранию, собрание и⁵ изготовление и печатание секретарских журналов, взяли у меня ноябрь, декабрь, январь, февраль и март, и во все это время, т[о] е[сть] 5 месяцев, я работал по утрам до 4–5 часов дня и по вечерам с 8 и до 12, до часу и до двух часов ночи. С 12 сентября и до ноября я также работал по утрам и вечерам. Таким образом около семи месяцев в году я отдавал всецело исполнению служебных обязанностей; в остальные пять месяцев я работаю в управе ежедневно до 4–5 часов дня и присутствую на всех вечерних заседаниях управы⁶, а иногда беру работы на дом.

Вряд ли можно после этого сказать, что я был⁷ бездеятелен. Все, что я делал, я делал по требованию управы⁸. Об отдельных более важных работах составлялись журнальные постановления управы: напр[имер] постановление о приведении в порядок библиотеки, подписанное коллегиею управы, о командировке моей для описи музея Тарновского, подписанное⁹ г[осподином] председателем и членами управы г[осподами] Вронским и Лашкевичем, о приведении в порядок находившейся в Чернигове части музея, подписанное всем составом управы и пр[очее].

Если я должен был делать что-либо иное, то управа должна была поручать мне это иное; пока же я являлся лишь точным исполнителем распоряжений управы, может быть вопрос об изменении содержания моей работы, но нет оснований для вопроса о моем увольнении.

Я 18 лет служу земству, из которых 6 лет – Черниговскому¹⁰. За все это время я не могу себя обвинить в том, чтобы я относился небрежно к исполнению своих обязанностей. И несмотря на это управа выбросила меня за борт как совершенно негодного работника.

Г[оспода] гласные! Вы выборные люди, призванные делать земское дело, а я один из наемных работников, помогающих вам его делать. Но если земская работа должна быть хорошо сделана¹¹, необходимо, чтобы и к наемному работнику относились с полным уважением к его личности, к его труду¹². Необходимо, чтобы он был уверен, что у него не отнимут работу без всяких причин. В данном случае я этого не нахожу¹³.

И¹⁴ я жду от собрания нравственного удовлетворения, от собрания потому, что я уволен по требованию ревиз[ионной] комиссии, а она есть часть и орган собрания. Справедливо ли поступили со мною? Ответ на этот вопрос только

¹ Далі закреслено “мною”.

² Далі закреслено “поступив”.

³ Про своє відрядження до Києва для звірки та опису колекції Грінченко оповів у замітці “Опись музея В. В. Тарновского” [21, 52-55].

⁴ Далі закреслено “от”.

⁵ Далі закреслено “печатание”.

⁶ Далі закреслено “В”.

⁷ Далі закреслено “плохо” потім “уклонялся”.

⁸ Далі закреслено “если кто либо находит, что секретарю должны поручатся иные, а не эти работы”.

⁹ Далі закреслено “Уманцем”.

¹⁰ Грінченко має на увазі своє вчителювання в сільських школах, а також роботу земським статистиком у Херсонській, діловодом і секретарем – у Чернігівській губернських управах.

¹¹ Далі закреслено “то”.

¹² Далі закреслено “Здесь я этого не вижу. Здесь я эт По отношению к себе”.

¹³ Далі закреслено абзац “Я имею счастли- Если я не найду среди Вас нравственного удовлетворения оскорбленному чувству моего человеческого достоинства, то в таком положении, как теперь я, могут очутиться многие из тех наемных работников, к числу которых принадлежу и я, и они быть может уже не найдут счастливой возможности говорить пред Вами и уйдут от Вас с горьким сознанием, что среди земства нет справедливого отношения к их труду. Я жду от Вас нравств. удовлетворения, от Вас потому, что я уволен по требованию ревиз. комиссии, а ревиз. комиссия есть часть и орган собрания”.

¹⁴ Далі закреслено “вот почему”.

и¹ прошу я у собрания. Я же настаиваю на том, что² выставленные против меня обвинения³ не имеют никаких оснований, что поэтому требование ревиз[ионной] комиссии о моем увольнении, несостоятельное юридически, несостоятельно и нравственно, что увольнение мое является актом полнейшей несправедливости —⁴ тем более тяжелой⁵, что меня удерживали на службе против моей воли.

Собрание, ежегодно печатая запись своих дебатов, составляет тем самым историю своей деятельности. То или иное отношение собрания к моему вопросу тоже делается страничкой⁶ этой истории. И я не хочу предполагать, чтобы на этой страничке могло быть написано что либо иное, кроме слова: справедливость [10].

**3. Лист М. Грінченко до Федора [Уманця]. [Не раніше 20 грудня 1899 р.]⁷
Мил[остивый] гос[ударь] Федор Михайлович!**

Это мое письмо служит ответом на вчерашнее Ваше обращение ко мне.

Вчера Вы между прочим сказали, что были поставлены в безвыходное положение и вынуждены были сделать то, что сделали. Но моя голова решительно отказывается понять причины и соображения, вынудившие Вас к этому.

Для меня дело представляется в таком виде: в Черниговском земстве⁸ служит человек. К делу своему он относится безукоризненно честно⁹. Этот человек, прослужив около шести лет, просит об увольнении его со службы. Его соглашаются уволить, но ставят¹⁰ срок, до которого он должен пробыть¹¹ на службе. И потом до наступления срока, после которого он должен был добровольно оставить службу, его¹² выгоняют. И выгоняет то именно лицо, которое требовало, чтобы он продолжал службу до известного времени, и которое по закону на все требования кого бы то ни было об увольнении служащего могло ответить категорическим отказом.

Так¹³ представляется мне это дело, и я решительно не в состоянии понять безвыходности Вашего положения и причин, заставивших Вас подвергнуть унижению¹⁴ человека, в Ваших глазах этого унижения¹⁵ не заслуживающего. Ведь даже за проступки по службе служащим предоставляют возможность уволиться по прошению. А в данном случае человек, сам просящий увольнения, уволен постановлением управы, даже не предупредившей его и не спросившей у него никаких объяснений.

Вы сделали попытку возместить материальный ущерб, причиненный Борису Дмитриевичу, предложив ему иную работу в управе. Эта попытка к прискорбю показывает, что для наемного работника¹⁶ чувство человеческого достоинства и самоуважения признается¹⁷ излишней роскошью.

¹ Далі закреслено “ищу”.

² Далі закреслено “все”.

³ Далі закреслено “несправедливы”.

⁴ Далі закреслено “Меня насильно держали на службе, я относился к свои”.

⁵ Було “тяжелом”.

⁶ Було “частичкой”.

⁷ Датується на підставі змісту листа, з урахуванням обговорення питання звільнення Бориса Грінченка на засіданні управи 19 грудня [19].

⁸ Далі закреслено “около шести”.

⁹ Далі закреслено “(Я настаиваю на этом)”.

¹⁰ Далі закреслено “ему”.

¹¹ Далі закреслено “до”.

¹² Далі закреслено “с позором”.

¹³ Далі закреслено “мне”.

¹⁴ Було “предать позору”.

¹⁵ Було “позора”.

¹⁶ Було “человека”.

¹⁷ Було “является”.

Правда, вчера в собрании Вы сделали слабую попытку дать Б[орису] Д[митриевичу] и нравственное удовлетворение¹. Эта Ваша попытка несомненно вызвала у Ваших слушателей такие размышления, что Вы из личных симпатий держали на службе плохого работника, настолько плохого, что наконец ревизионная комиссия вынуждена была потребовать его увольнения. То же обстоятельство, что выгнали человека, желавшего добровольно уйти, осталось для Ваших слушателей тайной [16].

4. Лист Бориса Грінченка до Чернігівської губернської земської управи. 1 лютого 1900 р.

Подано

В Черниговскую губернскую земскую управу

Бориса Дмитриевича Гринченко

Губернская управа уведомила меня (31 января н[ынешнего] г[ода], № 799), что юю назначены мне наградные.

В декабре прошлого года я был², без моего ведома и прошения, уволен от должности секретаря управы; теперь я награжден.

Увольняют за неудовлетворительность службы, награждают – за доброкачественность ее.

Я же награжден за ту самую службу, за которую уволен.

Если мое увольнение было справедливо, то несправедливо награждать меня; если же я заслужил награду, то несправедливостью является мое увольнение.

Для меня это представляется неразрешимым противоречием.

Губернская управа приглашает меня получить наградные деньги. Но предварительно я имею честь покорнейше просить управу разъяснить мне вышеуказанное противоречие, ставящее меня в невозможность отнестись так или иначе к этому новому решению управы.

Борис Д. Гринченко

1900 г. 1 февраля

Чернигов [8].

5. Лист Бориса Грінченка до Чернігівської губернської земської управи. 24 вересня 1901 р.³

В Черниговскую губернскую зем[скую] управу.

В ответ на вопрос, изложенный в бумаге моей в губ[ернскую] управу от 1 фев[раля] 1900 г., я получил сообщение от 28 июня 1901 г. за № 5309, в котором сказано, что увольнение меня от должности секретаря управы состоялось независимо от управы, которая включила меня в список получающих награду, признавая мою службу заслуживающею таковой.

Согласно земскому положению, увольнение земского служащего от должности может быть произведено только председателем управы или управою. Поэтому полученное мною объяснение, как противоречащее закону, не может быть принято, и ничем не оправдываемый ни с юридической, ни с нравственной точки зрения факт удаления меня со службы исключает всякую возможность увидеть в постановлении Черн[иговской] губ[ернской] управы от 23 янв[аря] 1900 г. № 206 о предоставлении мне награды что-либо иное, кроме странной с ее стороны непоследовательности, воспользоваться которой я не желаю [9].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бонди С. Над пушкинскими текстами. – М.: Высшая школа, 2006. – 480 с.

2. Верзилів А., Грінченко М. З життя чернігівської громади 1880–90 рр. // Чернігів і Північне лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К.: ДВУ, 1928. – С. 463–487.

¹ Далі закреслено “Вы сказали, что были довольны его службой и чувствовали к нему симпатию. Ваша”.

² Далі закреслено “против своего желания”.

³ Дата на берегах.

3. *Грінченко Б.* Лист до В. Дубровського від 2 листопада 1909 р./ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – Спр. 32449. – Арк. 2.
4. *Грінченко Б.* Лист до М. Комарова від 2 лютого 1900 р./ ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – Спр. 40912. – Арк. 1.
5. *Грінченко Б.* Лист до Д. [Ткаченка] від 8 лютого 1896 р./ ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – Спр. 41096. – Арк. 1 зв.
6. *Грінченко Б.* Лист до Д. [Ткаченка] від 23 жовтня 1899 р./ ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – Спр. 41803. – Арк. 3 зв.
7. *Грінченко Б.* Лист до І. Шрага від 25 травня 1900 р./ ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – Спр. 41156. – Арк. 1–1 зв.
8. *Грінченко Б.* Лист до Чернігівської губернської земської управи від 1 лютого 1900 р./ ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 32460.
9. *Грінченко Б.* Лист до Чернігівської губернської земської управи. 24 вересня 1901 р./ ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 32461.
10. *Грінченко Б.* Текст промови перед Чернігівськими губернськими земськими зборами. 18–19 грудня 1899 р./ ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 31553. – Арк. 1–4 зв.
11. *Грінченко М.* Лист до І. Липи від 28 листопада 1899 р./ ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – Спр. 44073. – Арк. 1–1 зв.
12. *Грінченко М.* Лист до І. Липи від 6 січня 1900 р./ ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – Спр. 44072. – Арк. 2–2 зв.
13. *Грінченко М.* Лист до І. Липи від 6 січня 1900 р./ ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – Спр. 44075. – Арк. 1–2.
14. *Грінченко М.* Лист до І. Липи від 22 січня 1900 р./ ІР НБУВ. Ф. ІІІ. – Спр. 44071. – Арк. 1–2.
15. *Грінченко М.* Лист до І. Липи від 30 січня 1900 р./ ІР НБУВ. Ф. ІІІ. – Спр. 44070. – Арк. 1.
16. *Грінченко М.* Лист до до Ф. Уманця. [Не раніше 20 грудня 1899 р.]/ ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 33179. – Арк. 1–1зв.
17. *Дорошенко Д.* [Мої спомини про Бориса Грінченка (3 нагоди 30-х роковин смерті Б. Д. Грінченка – 23 квітня 1910 р.). 1940 р.]/ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1313. – Арк. 7.
18. *Дудко В.* По сторінках “Земского сборника...” // *Вітчизна*. – 1986. – № 5. – С. 180–182.
19. *Журнал засідань Чернігівської губернської земської управи.* Нотатка від 19 грудня 1899 р./ ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 31827. – Арк. 7–8.
20. *Земский сборник Черниговской губернии.* – 1899. – № 6.
21. *Земский сборник Черниговской губернии.* – 1899. – № 11.
22. *Земский сборник Черниговской губернии.* – 1900. – № 2.
23. *Земский сборник Черниговской губернии.* – 1900. – № 4.
24. *Ісаєнко О.* “Земский сборник Черниговской губернии” як вагоме джерело у дослідженні життя та діяльності Б. Д. Грінченка чернігівського періоду // *Грінченко* – відомий і невідомий: матеріали щорічних Грінченківських читань. – К.: [Київ. ун-т ім. Б. Грінченка], 2013. – С. 119–128.
25. *Ісаєнко О.* Фейлетон Грінченка “Зачем” у колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського // *Грінченко* – відомий і невідомий: матеріали щорічних Грінченківських читань. – К.: [Київ. ун-т ім. Б. Грінченка], 2012. – С. 28–35.
26. *Катренко А., Катренко Я.* Їх об’єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу: Листи І. А. Шрага до М. С. Грушевського. – К.: Знання, 2009. – 64 с.
27. *Кирилюк Є.* Листи Кропивницького до Грінченка // *Театр*. – 1940. – № 9. – С. 19–22.
28. *Крячок М.* Листи Бориса Грінченка у фондах ЦДАЛМ УРСР // *Архіви України*. – 1988. – № 6. – С. 38–48.
29. *Курченко В.* Феномен земства // *Слово / Word*. – 2007. – № 56 [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/slovo/2007/56/ku30-pr.html>.
30. *Листи до Михайла Коцюбинського.* – Ніжин: Аспект, 2002. – Т. 2. – 344 с.
31. *Нежиба А.* Листи Марії Загірньої до Івана Липи // *Слово і Час*. – 2000. – № 5. – С. 67–74.
32. *Плевако М.* [Нотатки про біографію і творчість Б. Грінченка] / ІР НБУВ. – Ф. 27. – Спр. 867. – Арк. 7.
33. *Плетньова Н., Рабинович І.* Листи Б. Д. Грінченка // *Архіви України*. – 1966. – № 5. – С. 63–65.
34. *Рахно О.* Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). – Чернігів: Чернігівські обереги, 2009. – 350 с.
35. *Стенографический отчет заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXV очередной сессии 1899 г., состоявшейся с 7 по 21 декабря 1899 г.* – Чернигов: Тип. губ. земства, 1900. – 616 с.
36. *Уманець Ф.* Постанова Чернігівської губернської земської управи. 18 грудня 1899 р./ ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 31572. – Арк. 1–1 зв.
37. *Чернявський М.* Кедр Ливана: Спогади про Б. Грінченка. – Херсон: Українська книгарня, 1920. – 36 с.
38. *Яременко В.* Листи Бориса Грінченка до Володимира Гнатюка // *Бахмутський шлях*. – 2005. – № 3/4. – С. 144–188.

Отримано 14 квітня 2016 р.

м. Київ

